

Výstavba *Kšaftu umírající matky* *Jednoty bratrské*

The Composition of *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské*

FRANTIŠEK VŠETIČKA

Olomouc

E-mail: fvseticka@seznam.cz

Abstract: Komenský divided *Kšaft* into twenty paragraphs and four parts, i. e. into architectonic tetrad. The work contains three types of paragraph: starting, structural and common. The composition of *Kšaft* is based on the climax. Word chains and finale in the form of a cento belong to the particularities of this prose utterance.

Abstrakt: Komenský rozvrhl *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* do dvaceti paragrafů a zároveň do čtyř částí, tj. do architektonické tetrády. Dílo obsahuje tři druhy paragrafů: výchozí, osnovné a běžné. Kompozici *Kšaftu* založil Komenský na klimaxu. K zvláštnostem této prozaické výpovědi patří také slovní řetězce a finále v podobě centa.

Keywords: Komenský, Kšaft, architectonic tetrad, paragraphs, word chins, cento

Klíčová slova: Komenský, Kšaft, architektonická tetráda, paragrafy, slovní řetězce, cento

Devátého února 1650 byly v Norimberku projednány ratifikační smlouvy vestfálského míru, uzavřeného necelé dva roky předtím. Dosah těchto smluv byl pro český národ a českou emigraci katastrofální, neboť švédská strana ani v nejmenším nepřihlédla k požadavkům exulantů a potřebám českého národa. Snad nejotřesněji dolehla zpráva o ratifikačních smlouvách na bratrský sbor v polském Lešně a na jeho biskupa J. A. Komenského. Na něj dopadla patrně nejtěživěji proto, poněvadž si plně uvědomil význam smluv, které znamenaly porobu českého národa, konec české věci v zahraničí a zánik Jednoty bratrské. Pod tímto tíživým a zdrcujícím dojmem napsal, a ještě téhož roku vydal jedno ze svých vrcholných děl – *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské*.

Tématem *Kšaftu* je odkaz. Jednota bratrská v něm svým nejbližším odkazuje nejlepší duchovní a kulturní hodnoty, jež během své dvousetleté existence vytvořila. Rozdává všechen svůj duchovní majetek, neboť v jeho předání vidí nejdokonalejší formu přetrvávání a pokračování vlastního myšlenkového bohatství.

Komenský rozdělil *Kšaft* do dvaceti architektonických jednotek, jež nijak pojmově neoznačil. Do podobných jednotek jako v *Kšaftu* rozvrhl i některé rozpravy souboru *Opera didactica omnia*, kde je jednoznačně označil jako paragrafy. Lze tedy podle způsobu v tomto encyklopedickém díle pojmenovat architektonické jednotky *Kšaftu* jako paragrafy.

Co je obsahem jednotlivých paragrafů? A jaká je kompoziční osnova *Kšaftu*?

V paragrafu 1. podává Komenský své filozofické východisko; opírá se o bibli konstatuje, že „jedno pomíjí, druhé nastává“ (Komenský, 1970). V par. 2. toto filozofické východisko konkretizuje tím, že je aplikuje na Jednotu: „vidím, že poslouživši já za svého věku vůli Boží, usnouti mám“. Myšlenkové východisko *Kšaftu* výstižným způsobem charakterizoval Arne Novák, který o něm v letech první světové války – kdy se Komenského odkaz stal znovu navýsost aktuálním – napsal:

Dokud byl Komenský mlád, vracíval se rád k pomyslu nepřetržitého kolotání, teď oddává se ideji stále pomíjejícínosti všeho tvorstva, zahloubává se do představy vadnutí a odumírání, dumá nad melancholickým zákonem odvěké proměny, kde organismus ustupuje organismu, forma formě (Novák, 1940, s. 22–23).

Paragraf 3. se od předchozích dvou odlišuje tím, že filozofická abstrakce je v něm nahrazena konkrétním (zároveň však alegorickým) obrazem matky, která chce promluvit a učinit závěť.

Par. 4. je potom jedním z nejdůležitějších, neboť se v něm podává osnova dalšího výkladu. Hned na začátku matka naznačuje, že nejprve bude hovořit ke čtyřem houfům Jednoty („Rozdělím pak sobě vás na čtyři houfy...“), a pak k jiným církvím, zejména evangelickým („a promluvě k vám, jednomu každému zástupu, co potřeba, obrátím řeč svou k jednotám jiných církví“).

První čtyři paragrafy tvoří úvodní celek, introdukci, která se skládá z filozofického východiska (par. 1. a 2.), obrazu matky (par. 3.) a osnovy dalšího výkladu (par. 4.).

Počínaje par. 5. promlouvá matka k příslušníkům Jednoty. Čtyři odstavce paragrafu naznačují možnost, že hovoří o čtyřech houfech, ale není tomu tak; Komenský zde rozlišuje pouze částečně, náznakově.

V par. 6. promlouvá k věrným:

Vás posavád věrné, a v té věrnosti stále trvající, a již i konce víry své dobíhající, potěšuji potěšením...

Věrní představují první houf; v paragrafu to sice není řečeno (podobné upřesnění není ani v dalších paragrafech), ale s přihlédnutím k par. 4. lze věrné za první houf pokládat.

V paragrafu 7. hovoří matka k bázlíivým:

Kteréhož potěšení nad svět dražšího [...], že ste se zbavili, vy bázlíivi, a průby své nevystávše, klesli ste, plačte a naříkejte nad sebou.

Tito představují druhý houf.

V par. 8. promlouvá matka k „jiným ostatkům lidu Jednoty“. Tuto skupinu Komenský přesně nevymezuje. Vedle par. 8. jí věnuje i další tři paragrafy, z jejichž obsahu se dá usuzovat, že adresátem této čtveři-

ce jsou nevěrní, tj. ti, kteří se zpronevěřili („Nebo někteří ste se mně a Otcí duchů, kterémuž sem vás zplodila, zpronevěřili, nevytrvavše se mnou v mých pokušeních, ale mne opustivše“ – stojí v par. 5., kde se o jednotlivých skupinách Jednoty hovoří ještě obecně). V pořadí představují nevěrní třetí houf. Par. 8. tak tvoří protějšek k par. 6., v němž matka promlouvá k věrným.

Nevěrní jsou pro matku jedním z nejožehavějších problémů, proto se na ně obrací i v dalších třech paragrafech. V devátém jim odkazuje pláč, v desátém pokání a v jedenáctém nápravu.

V par. 12. promlouvá matka k Jednotě polské, kterou oslovuje „dcerko milá“. Ona vlastně tvoří poslední houf, neboť v par. 13. se matka znovu obrací ke všem příslušníkům Jednoty. K celé Jednotě bratrské hovoří tedy na začátku a na konci části jí věnované, tj. v par. 5. a 13.

V dalších pěti paragrafech promlouvá matka k ostatním církvím, zejména evangelickým. V par. 14. se obrací k církvi římské, kterou označuje za bývalou matku a macechu („Matkous nám byla, ales se nám v macechu, nýbrž v zubřici, dítek svých krev střebající, proměnila“). V par. 15. hovoří (prozatím obecně) k evangelickým církvím, jež nazývá milými sestrami. V par. 16. promlouvá k Jednotě německé, nejmilejší sestře (tj. k luteránům); v par. 17. k Jednotě helvetské (tj. ke kalvínům). V par. 18., který tuto část uzavírá, se obrací ke všem křesťanským církvím:

Všechněm pak spolu jednotám křesťanským odkazuji...

V posledních dvou paragrafech promlouvá matka Jednota bratrská k českému národu, v jehož budoucnost pevně věří. Na začátku prvního z nich stojí známá věta, tolikrát při slavných i tragických okamžicích našeho národa citovaná:

Věřímť i já Bohu, že po přejití vichřic hněvu, hříchy našimi na hlavy naše uvedeného, vlada věcí tvých k tobě se zase navrátí, ó lide český.

Par. 19., v němž se tato věta nachází, představuje kulminační (a proto nejrozsáhlejší) paragraf, který se jako jediný rozpadá do několika složek – konkrétně do šesti odkazů.

Architektonika *Kšaftu* se tedy skládá nejen z dvaceti paragrafů, ale také ze čtyř částí: první část, zahrnující introdukcí, tvoří par. 1. až 4.; druhou, obsahující promluvy k příslušníkům Jednoty, par. 5. až 13.; třetí, zahrnující promluvy k jiným církvím, par. 14. až 18.; a čtvrtou, obsahující řeč k národu, par. 19. a 20. Komenského *Kšaft* má tedy tvar architektonické tetrády.

Architektonický postup, při němž je rozsáhlejší text rozvržen do čtyř částí nebo do většího počtu menších paragrafů, nebyl Komenskému nijak cizí. Rozdělení do čtyř částí uplatnil ve velkém např. ve *Zprávě a naučení o kazatelství*, v *Truchlivém* a v souboru *Opera didactica omnia*; v malém je zase užil, dokonce dvakrát, v posledním dopise *Listů do nebe* (Všetička, 1976, s. 5–13). Půdorys *Kšaftu* se tímto dílům připodobňuje tím, že má podobu architektonické tetrády, do níž nakonec numericky zapadá i počet paragrafů ($4 \times 5 = 20$). *Kšaft* je tedy tetrádou ve dvojím slova smyslu.

Rozvržení do většího počtu menších paragrafů uplatnil Komenský v kompendiu *Opera didactica omnia*, ve *Smutném hlasu* a v *Unum necessarium*. Ve *Smutném hlasu* použil tohoto rozvržení nejdůsledněji, neboť každý číslovaný paragraf v něm ztotožnil s odstavcem.

Podle funkce obsahuje *Kšaft* tři druhy paragrafů: výchozí (celkem tři), osnovné (rovněž tři) a běžné (všechny zbývající). Výchozí paragrafy zahrnují filozofické a obrazné východisko, osnovné určují osnovu skladby a běžné tuto osnovu naplňují. Z hlediska kompoziční výstavby jsou nejzávažnější paragrafy osnovné a výchozí.

K trojici výchozích paragrafů patří par. 1., 2. a 3. První dva paragrafy obsahují filozofické východisko, které je v par. 1. vyjádřeno obecně a v par. 2. konkrétně.

V par. 3. se poprvé představí postava matky, nepřímě (oslovením např.) se s ní čtenář seznámí už v prvních dvou paragrafech. Postava matky je alegorií a personifikací zároveň. Obraz církve jako matky má v náboženské literatuře dávnou tradici, avšak obraz církve jako umírající matky je u Komenského původní. Autor se do svého alegorického obrazu vžívá a ztotožňuje se s ním; míra ztotožňování je dokonce tak velká, že přerůstá v autostylizaci. Je to autostylizace, která je oprávně-

ná nejen hierarchicky (Komenský – biskup Jednoty bratrské), ale především duchovně (Komenský – její největší zjev).

Osnovné paragrafy jsou rovněž tři, tvoří je par. 4., 8. a 15. Z toho par. 4. je hlavní, poněvadž podává osnovu celého výkladu; par. 8. a 15. jsou vedlejší, jelikož určují toliko dílčí osnovy.

Par. 4. podává osnovu celého výkladu. Komenský v něm nastiňuje, že nejprve bude hovořit ke čtyřem houfům Jednoty, a pak k církvím ostatním. O výzvě k národu a vlasti se autor nezmiňuje; je docela možné, že původně promluvit k národu ani nezamýšlel a že tak učinil teprve dodatečně. O tomto postupu je přesvědčen zejména Stanislav Souček, který o rozporu mezi původní osnovou a vlastním obsahem díla napsal:

[...] nad obvyklou logickou přesností stavby zvítězila láska k vlasti; nad suchým rozumem, něčím pozdě se vyvíjejícím a co chvíle nás opouštějícím, zvítězilo něco daného narozením a končícího se smrtí, hlas přibuzenství krve. – Chvat, s kterým *Kšaft* byl napsán a vydán, zapomněl odklidit rozpor mezi dispozicí a skutečným obsahem díla. Mohl jej odklidit snadno. Ale chladná zákonitost nevyváží dojem vášnivého vzplanutí, třebas porušujícího nějakou normu (Souček, 1927, s. 176).

Skutečnost, že se Komenský o úmyslu promluvit k národu předem nezmiňoval, mohl být ovšem také vědomý záměr, který počítal s čtenářovou nepřipraveností – ta se totiž mohla spolupodílet na umocnění závěrečného odkazu.

V par. 8. odkazuje Komenský „jiným ostatkům lidu Jednoty“ pláč, pokání a nápravu. Tím je dána osnova pro par. 9. až 11., v nichž je tento odkaz rozveden.

V par. 15. se Komenský obrací k evangelickým církvím – k Jednotě německé a helvetské. Toto obecné oslovení osnovného rázu konkretizuje pak v par. 16. a 17.

Osnovné paragrafy mají vždy obecný ráz; paragrafy, jež jejich osnovnost naplňují (tj. paragrafy běžné), mají pak ráz konkrétní. Do obojích paragrafů se tak promítá Komenského výkladová metoda, založená na postupu od obecného ke konkrétnímu.

Osnovné paragrafy svědčí také o autorově důrazu na metodiku výkladu a na jeho přehlednost. Tento důraz byl u Komenského tak

velký, že k mnohým svým knihám, u nichž mu na přehlednosti a posloupnosti výkladu záleželo, přikládal schematickou osnovu celého díla – tak je tomu např. v *Retuňku proti Antikristu*.

Kompozice v užším slova smyslu je v *Kšaftu* založena na klimaxu, nejvýznamnějším kompozičním principu, jehož Komenský v tomto díle používá. Význam a dosah tohoto prostředku si Komenský velmi dobře uvědomoval, neboť jej jako jeden z nejúčinnějších doporučoval bratrským kazatelům; ve *Zprávě a naučení o kazatelství* o něm napsal:

Climax aneb gradacie jest jako po stupních jíti, když se vždycky následující sentencie od posledního slova předcházející začíná (Komenský, 1983, s. 89).

Kšaft zahrnuje tři stavebné klimaxy – klimax celkový, závěrečný a dílčí. Největší význam má klimax celkový a závěrečný, avšak ani třetímu z nich nelze upřít jistou závažnost.

Celkový klimax je dán posloupností výkladu; matka Jednota promlouvá: (1) k příslušníkům Jednoty, (2) k jiným církvím a (3) k českému národu. Výklad *Kšaftu* postupuje tedy od jednotlivců k národnímu celku, od jednoho společenství národa k národu celému.

Součástí celkového klimaxu je posloupnost od výchozí stísněnosti k naději národa, který zůstane a musí zůstat „ratolestí rostoucí, ratolestí rostoucí podlé studnic, ratolestí vycházející nad zed“. Tato Mojžíšova slova tvoří součást posledního paragrafu, o němž Arne Novák v citované studii řekl:

Vyjmajíc vznešenou přísnost Dantovu a okřídlené nadšení Petrarcovo, není před romantickou dobou v literaturách evropských odstavce, jenž by se mohutnou velebností národního cítění a náboženským patosem mesiášské naděje mohl vyrovnat závěru *Kšaftu*, avšak psali-li oba Vlachové své apoteosy na úsvitě nového času slibného pro národ, věstil Komenský, usedaje mezi blínem a bodláčím na zříceninách vlasti (Novák, 1940, s. 24–25).

Závěrečný klimax z par. 19. je trojstupňový, podobně jako klimax celkový. Zahrnuje: (1) odkazy týkající se věcí božích, jež jsou vyjádřeny v odkazu prvním až čtvrtém; (2) odkaz vztahující se k rodnému jazyku, vyslovený v odkazu pátém; (3) odkaz týkající se mládeže,

nastupujícího pokolení, jež bude pokračovat ve věci boží i v péči o otcovský jazyk, čili v odkazu prvním až pátém.

Dílčí klimax z par. 8. se vztahuje k „jiným ostatkům lidu Jednoty“, jimž Komenský odkazuje: (1) pláč, (2) pokání a (3) nápravu. Klimaxová tendence zcela zjevně postupuje od pasivního projevu k činné akci.

Vedle stavebných klimaxů zahrnuje *Kšaft* řadu klimaxů stylistických. Viz např.:

[...] pokořte se, napravte se a na cestě pravdy, pokud na cestě pravdy jste, ustanovte se (par. 7.).

[...] s postem a s pláčem i s kvílením (par. 10.).

Všechněm pak spolu jednotám křesťanským odkazují roztoužení se po jednomyslnosti a smíření se a spojení v víře a lásce k jednotě ducha (par. 18.).

K těmto příkladům třeba přiřadit také výše citovaný výrok z *První knihy Mojžíšovy* v posledním paragrafu. Závislost na biblické předloze je pro Komenského příznačná, neboť bible mu byla inspiračním zdrojem nejen ve sféře myšlenkové, ale také v oblasti stylistické.

Všechny výše uvedené příklady svědčí současně o Komenského stylistické zvláštnosti, jíž jsou tzv. slovní řetězce, jak je označil a podrobně se jim věnoval Dmytro Čyževskij (Čyževskij, 2017, s. 37–58). Komenský se k nim přiklání dosti často, jak ukazuje např. par. 13.:

[...] a skrze to můj rád, kázeň, posloupnost a všechno přísluhování církevní přestane-li.

[...] prostřední přímou cestou kráčeli, jedněm proti druhým nepochlebovali a ku potvrzování podešlého mezi nimi ruznění užívat se nedali.

[...] ale raději lásku, svornost a všechno společné dobré v církvi, v lidu pak sobě svěřeném.

[...] tj., kteříž vás neučí na zemi sobě dělati mistrů, otců, vůdců, ale k tomu jedinému, kterýž na nebi jest, Mistru, Vůdci, Otcí vedou.

Poslední výrok přechází do citace biblické, čímž je v podstatě naznačen zdroj, jenž byl autorovi *Labyrintu světa* celoživotním vzorem.

Stavební klimax završuje v závěru *Kšaftu* rozsáhlé cento, tj. větší textová plocha složená z doslovných nebo mírně obměněných biblických výroků, úsloví a výrazů (ve světské slovesnosti složená z veršů, citátů a aluzí jiných literárních tvůrců). V daném případě použil Komenský zejména obrátů z proroka Mojžíše. Dvakrát je v závěrečném paragrafu obsáhle citován vůdce a zákonodárce, skrze něhož Bůh vyvedl Hebreje z nepřátelského a nehostinného Egypta; a nejen vyvedl, ale zároveň z nich vytvořil národ. Cítoval-li Komenský v tomto centonu muže takového významu a dosahu a byl-li v těchto citacích jmenován Izrael, pak nejen tehdejší čtenář si za slova o Izraeli dosazoval tehdejší země české. Komenský vybírá ze stvořitele dávného národa to, co v dané dějinné chvíli plně platí, či by mělo platit, o jeho pokořeném národě:

Přijdiž čas tvůj, aby říkali národové: Blahoslavený jsi, Izraeli, kdo jest podobný tobě? Lide vysvobozený skrze Hospodina, jenž jest pavéza spomožení tvého a meč důstojnosti tvé. Tvoji zajisté nepřátelé padnou a ty po vyvýšenosti jejich šlapati budeš.

Komenský žehná, smíruje se, ale zároveň pevně věří ve znovuzrození svého národa a jeho božských práv. Tvůrce *Kšaftu* Mojžíše nejen cituje, ale navíc se s ním jako zákonodárnou a stvořitelskou osobou ztotožňuje. Cesta k znovuoobnově není podle něj plně zatarasena, je naopak stále otevřena „až k končinám pahrbků věčných“ (cituje Komenský z *První knihy Mojžíšovy*).

Centa jako stylistického a zároveň tektonického prostředku používal autor *Kšaftu* běžně, deset let po tomto díle ukončuje jiné a rozsáhlejší cento *Smutný hlas*, čtvrtý díl *Truchlivého*.

Z předchozích poznatků vyplývá, že kompoziční výstavba *Kšaftu* je přehledná, jasná a v podstatě jednoduchá. V porovnání např. s ranými *Listy do nebe* je *Kšaft* daleko jednodušší a střízlivější. Jeho stavebná střídmost je dána třemi činiteli, jež spolu navzájem úzce souvisejí.

1) Je určena a determinována formou závěti, která zahrnuje řadu rad a napomenutí někdy až jednostejně vyznívajících. V *Kšaftu* tedy nejde o umělecké dílo v užším slova smyslu (jakým jsou např. *Listy*

do nebe nebo *Labyrint světa a ráj srdce*), ale o zvláštní druh testamentu, který se nezřídka odpovídajících uměleckých prostředků.

- 2) Obsah *Kšaftu* si vyžadoval nehledaný a přímočarý stavební tvar; složitá výstavba by v tomto případě komplikovala a znesnadňovala skutkovou podstatu odkazu. Přes všechna tato omezení vtiskl Komenský svému *Kšaftu* základní podobu architektonické tetrády.
- 3) Stavební jednoduchost byla nepochybně ovlivněna i krátkou dobou vzniku. Text *Kšaftu* vznikl ve spěchu a chvatu, byl okamžitým výronem citů a stavu mysli, nehledanou a bezprostřední výpovědí, vědomě a záměrně koncipovanou tak, jak byla prožita a procítěna. Ne tedy umělecké dílo zrající v nezbytné a potřebné pohodě, ale okamžitá reakce na katastrofickou situaci. Elementární situaci v něm proto odpovídají elementární a jednoznačné postupy.

Prameny

- KOMENSKÝ, J. A. (1970). *Dvoji poselství k českému národu*, k vydání připravil, doslovem a poznámkami opatřil Ant. Škarka. Praha: Vyšehrad.
- KOMENSKÝ, J. A. (1983). Zpráva a naučení o kazatelství. In *Dílo Jana Amose Komenského 4*. Praha: Academia.

Literatura

- ČYŽEVSKÝJ, Dm. (2017). *K Labyrintu světa*. Praha: Filosofie.
- NOVÁK, A. (1940). Čtvero poselství Jana Amose Komenského. In A.N. *Zvony domova – Myšlenky a spisovatelé*. Praha–Brno: Novina.
- SOUČEK, St. (1927). Komenského Kšaft. *Pedagogické rozhledy* 37.
- VŠETIČKA, Fr. (1976). Kompozice Komenského Listů do nebe. *Studia Comeniana et historica*, 6(13), 5–13.